

Валентин Долгочуб

**Магічне мислення крізь призму речей:
сучасні підходи до вивчення духовної культури
давніх слов'ян**

Valentyn Dolhochub

**Magical Thinking Through the Lens of Things:
Contemporary Approaches to Studying the Spiritual
Culture of Ancient Slavs**

Abstract. In the last decade, there has been a trend in the academic literature to express skepticism towards the possibility of reconstructing Slavic pre-Christian. “Everyday Magic of the Ancient Slavs” (2022) is a recent collection of ten academic essays devoted to specific “smaller” issues in the study of Slavic spiritual culture in the 5th to 11th centuries AD. Ukrainian and Czech archeologists present studies on such topics as sacred ornaments on household appliances, the use of the ancient stove as a sanctuary, and symbolic relations between humans and the spirit of the house. We believe these essays to have made two important contributions. Firstly, the earliest evidence of the “didukh,” the last sheaf after the harvest, which is a key Ukrainian tradition, can be traced back at least to the middle of the 10th c. AD. Secondly, the hypothetic temple of Volos mentioned in medieval sources can be localized in the eastern part of Podil, a district of Kyiv. This collected volume does not propose a holistic image of Slavic Paganism, but it helps to clarify and make concrete a variety of different aspects of Slavic pre-Christian spirituality.

В останнє десятиліття серед частини академічних дослідників утвердився скепсис щодо можливості сказати щось нове про стародавні вірування слов'ян. Нові праці на цю тему з'являються

вкрай рідко, і навіть у разі появи вони зазвичай присвячені вузьким проблемам або конкретним археологічним та етнографічним пам'яткам.

Збірка нарисів українських і чеських археологів «Магія повсякдення давніх слов'ян» (Горбаненко, 2022) в істоті справи відповідає такому самому тренду. Вона не пропонує цілісної картини, проте окремі частини книги будуть цікаві широкому колу читачів.

Власне кажучи, сама книга є розширеною й доповненою версією попередньої збірки наукових нарисів, які були опубліковані у 2020 році під назвою «Побутова магія східних слов'ян за археологічними даними» (Горбаненко, 2020). Додані статті переважно розвивають теми, означені в першій збірці, хоча декілька з них осмислюють нові (напр., нарис, присвячений капищу Волоса на київському Подолі). Просторові межі нарисів – головню сучасні кордони України, лише один нарис присвячений м. Розтоки (Чеська республіка). Хронологічні межі – друга половина I тис. н. е., до кінця XI століття, хоча для порівняння залучається й історично пізніший матеріал.

Якщо узагальнити зміст десяти нарисів, то автори пропонують читачеві такі теми: свастичні орнаменти на господарському приладді давніх слов'ян; закладна жертва при будівництві; значення печі як домашнього вівтаря; посилення магії печі, а також керамічного посуду шляхом додавання в глиняну масу зерна (пердовсім жита); шанування / годування домовика через вмуровування у стінки печі мініатюрних посудин; найбільш ранні сліди дідуха – різдвяного снопа; пошуки ймовірного місцезнаходження капища Волоса на київському Подолі.

Велика цінність книги в тому, що кожен нарис супроводжується детальними промальовками археологічних пам'яток або фотографіями самих предметів. Окремою перевагою й відмінністю від попередньої збірки є наявність докладних і зрозумілих неспеціалісту гео- й топографічних карт. Натомість висновки з кожної теми зроблені надзвичайно обережно (принаймні в більшості випадків), тому книгу можна назвати радше фактографічною – такою, що фіксує певні факти минулого, однак залишає простір для їхнього тлумачення. Із іншого боку, складається враження, що автори дуже ґрунтовно продумували кожне написане слово й готові за нього відповісти.

Виділимо чотири провідні мотиви, які фігурують у різних текстах збірки нарисів.

По-перше, Сергій Горбаненко, автор чотирьох і співавтор ще двох із десяти нарисів збірки, ґрунтовно розглядає археологічні свідчення про закладну жертву – ту, яку робили під час будівництва хати. Він прийшов до висновку, що давні слов'яни другої половини I тисячоліття н.е. в якості такої пожертви могли використовувати будь-які предмети, важливі для добробуту й блага конкретної родини. Так, у північно-західному або північно-східному куті хати могли закладатися глиняні посудини (ймовірно, із зерном), риболовецькі знаряддя, турячі роги, ключі, прикраси, астрагали (гадальні камінці). Натомість скелетів тварин у таких випадках автор не фіксує, і намагається спростувати думку етнологу Альберта Байбуріна з приводу того, що у давніх слов'ян закладними жертвами слугували кінь і півень (із відповідною символікою). На нашу думку, дані А. Байбуріна потребують перевірки, однак не уїдливого чіплення за текст, який є в нарисі С. Горбаненка про жертвопринесення.

По-друге, цікавим є дослідження С. Горбаненка і Ю. Пуголовка про звичай вмуровувати в «тіло» печі мініатюрні глиняні посудини, у яких, до того ж, імовірно, було зерно. Це теж своєрідна закладна жертва, однак присвячена домовикові або предкам. Археологічною базою цього дослідження є пам'ятки VIII–XI століть переважно з Лівобережної України. Автори роблять обережні, але важливі висновки про культове значення печі як вівтаря, відтак і про пов'язані з піччю звичаї (наприклад, колупання печі дівчиною під час сватання). Про символічне та ритуальне значення печі також ідеться у нарисі чеських археологів М. Куна і Н. Профантової. Вони описують давньослов'янське житло празької археологічної культури, під підлогою якого була зроблена його «фрактальна» копія, зменшена в 4 рази. Тобто під дерев'яною підлогою на чверть котловану був ще один котлован і копія печі-кам'янки, розташована, правда, на протилежному боці від оригіналу. Слідів вогню на ній немає, а сама хата виглядає не надто «обжитою». Автори припускають, що це могло бути місце для проведення ритуалів, проте переконливих аргументів на користь цієї версії немає. На нашу думку, цікавішим є їхнє припущення, за яким «мініатюрне житло» під долівкою могло слугувати прихистком домовика. Із іншого боку, наприкінці статті автори висловлюють двозначну думку про те, що реальні обряди жертвопринесення «базуються, вірогідніше, на засадах людської психіки, ніж на певній релігійній системі» (Горбаненко, 2022, с. 128). Залишається незрозумілим, чи вони мають на увазі те, що жертвопринесення – куль-

турна універсалія, чи натякають на певні психічні відхилення у виконавців таких ритуалів.

По-третє, на матеріалі одного будинку із Софіївської Борщівки (Київ), що датується кінцем XI – першою половиною XII століття, С. Горбаненко та І. Готун достовірно фіксують наявність дідуха. У протилежному від печі куті хати, де, за народним звичаєм, мала бути божниця (покуття, красний кут), археологи знайшли купку зерна – занадто мало, щоби вважати це запасами, занадто багато, щоби вважати випадковістю. Сама хата згоріла, тож зерно обвуглилося, і його дозволили ідентифікувати спеціальні біохімічні (палеоботанічні) аналізи. Що більше, поруч із зерном знайдені залишки ялинкової деревини. Автори тлумачать це таким чином: дідуха вшановували на Різдво (Коляду) як символ року, що минає, як концентрат сили й милості предків, вираженої в цьогорічному врожаї; ялинка могла слугувати доповненням до дідуха і вказує на те, що пожежа могла статися в зимовий період – ймовірно, у час Різдвяних свят. Це повністю відповідає етнографічним даним про дідуха. Окрім того, автори утримуються від однозначного судження, яку віру сповідували мешканці оселі: у ній знайдені і християнські, і язичницькі символи. Такі дослідження мають тим більше значення на тлі скептицизму деяких сучасних науковців щодо правомірності екстраполяції етнографічних реалій на більш ранні часи (див., напр., Буйських, 2018; Гримич, 2014; Levin, 1993). Матеріали цієї збірки підтверджують, що деякі важливі об'єкти традиційної культури українців, відомі зі спостережень XIX – початку XX століття, могли існувати щонайменше у подібному речовому та просторовому контекстах у давньоруський час.

Серед нарисів, яких не було в попередній збірці, виділяється текст С. Тараненка. Він із 1980-х років досліджує середньовічний київський Поділ, відтак спробував ідентифікувати точне місце розташування капища Волоса (Велеса), що згадується в писемних джерелах (зокрема в «Житті Володимира»). Зазвичай його асоціюють із Києво-Подільською Введенською церквою, на місці якої нібито колись стояла давніша церква Власія, а церкви, за прямими вказівками у джерелах, будувалися на місці капищ. На підставі деяких знахідок початку 2000-х років, автор вважає, що капище могло бути між вулицями Нижній Вал, Волоською, Ярославською і Набережно-Хрещатицькою, у межах сучасної проїжджої зони вул. Почайнинської.

Особливого колориту колективній праці надають ілюстрації А. Панікарського. Зроблені в сучасному графічному стилі, вони заворюють і залишають в пам'яті яскравий образ тієї чи іншої статті. Утім, деякі з цих ілюстрацій викликають радше подив: наприклад, на с. 50 він зобразив слов'янина у подертому (?) одязі, біля висохлого дерева і голої стерні під заголовком «пейзаж родючості й достатку». Ця картина ілюструє нарис Л. Михайлини, присвячений аналізу фрагменту ліпного горщика із зображеннями різних знаків, що походить із житла празько-корчацької культури VI—VII століть, розкопаного на поселенні Гореча II (м. Чернівці). Автор нарису, на нашу думку, вдається до дещо необережних висновків (що не характерно для збірки загалом), інтерпретуючи подряпини і сколи стародавнього глечика як символи грози, поля й урожаю, а композицію цих подряпин — як той самий «пейзаж».

Однією зі слабких сторін книги вважаємо розмите й нечітке визначення її предмета — «магії повсякдення». У першому ж абзаці автори визначають її як «дії, явища чи предмети, що не потребували особливих трудовитрат... і не мали очевидного практичного застосування» (Горбаненко, 2022, с. 3). Проте цілком зрозуміло, що магія для людей традиційної культури якраз-таки має очевидне практичне значення. Зрештою, це визнають і самі автори в наступних нарисах. Наприклад, додавання зерен жита у глиняні пічні стіни, нанесення на посуд свастичних та інших сакральних орнаментів переслідувало практичну мету: сприяти захисту й достатку мешканців будинку або власника речі. Окрім того, не всі теми нарисів стосуються саме побутової, повсякденної магії. Закладна жертва і дідух, навпаки, пов'язані з особливими ритуальними діями в певні моменти річного або життєвого кола. Тим більше це стосується й гіпотетичного капища Волоса.

Загалом, якщо читач не боїться зануритися в усі тонкощі археологічних звітів, ця невелика за обсягом (210 сторінок) збірка нарисів може стати йому у великій нагоді для уточнення уявлень про духовну культуру давніх слов'ян.

Посилання

Буйських, Ю. (2018), *«Колись русалки по землі ходили...»*. Жіночі образи української міфології, Клуб сімейного дозвілля, Харків.

Горбаненко, С. (ред.), (2020), *Побутова магія східних слов'ян за археологічними даними: нарис*, Наукова думка, Київ.

Горбаненко, С. (ред.), (2022), *Магія повсякдення давніх слов'ян*. Нариси, Академперіодика, Київ.

Гримич, М. (2014), “Нові старі боги (з приводу книги Марії Лесів «Повернення рідних богів: сучасне українське рідновірство як альтернативна візія нації»)”, *Етнічна історія народів Європи*, Вип. 43, сс. 163–167.

Levin, E. (1993), “*Dvoeverie and Popular Religion*”, Batalden S.K. (ed.) *Seeking God: The Recovery of Religious Identity in Orthodox Russia, Ukraine, and Georgia* Northern Illinois University Press, DeKalb, pp. 29–52.

References

Bujskih, J. (2018), “*Kolys rusalky po zemli khodyly...*”. *Zhinochi obrazy ukrainskoi mifolohii.*, Klub simeynoho dozvillya, Kharkiv.

Horbanenko, S. (red.), (2020), *Pobutova mahiya skhidnykh slovyan za arkeolohichnymi danyimi: narysy*, Naukova dumka, Kyiv.

Horbanenko, S. (red.) (2022), *Mahiya povsyakdennya davnikh slovyan. Narysy*, Akadempriodyka, Kyiv.

Hrymych, M. (2014), “Novi stari bohy (z pryvodu knyhy Mariyi Lesiv “Povernennya ridnyh bohiv: suchasne ukrainske ridnovirstvo yak alternatyvna viziya natsiyi”)”, *Etnichna istoriya narodiv Evropy*, Vol., 43, pp. 163–167.

Levin, E. (1993), “*Dvoeverie and Popular Religion*”, Batalden S.K. (ed.) *Seeking God: The Recovery of Religious Identity in Orthodox Russia, Ukraine, and Georgia* Northern Illinois University Press, DeKalb, pp. 29–52.